

**И.АРАБАЕВ атындагы
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**К.КАРАСАЕВ атындагы
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.22.644 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК:811.521.1:809.434.1(575.2)(043.3)

ТОК НЕВЗАТ

**КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КИЙИМ-КЕЧЕ
АТАЛЫШТАРЫНЫН САЛЫШТЫРМА ТИПОЛОГИЯСЫ
(Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдары
боюнча)**

10.02.06 – түрк тилдери

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2022

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич

филология илимдеринин доктору, профессор, Эл аралык Кувейт университетинин журналистика жана коом менен байланыш кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттери: Садыкова Сымбат Зарылкановна

филология илимдеринин доктору, доцент, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин немис тили кафедрасынын башчысы

Абдразакова Гульмира Шарапидиновна

филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы. Дареги: 722200, Каракол шаары, Ж.Абдрахманов к., 130

Диссертациялык иш 2022-жылдын 30-июнунда саат 14:00дө И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көчөсү, 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc1.vak.kg/b/102-tnx-0sb-9mu>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 2022-жылдын 30-майында жөнөтүлдү.

Д 10.22.644 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент

С.К.Каратаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Тектеш түрк элдеринин тилин ар кыл багытта өз ара салыштырып изилдөө учурдагы зарыл маселелерден болуп саналат. Анткени алардын тарыхый өнүгүү абалындагы, социалдык-маданий турмушундагы, экономикалык алака –байланыштарындагы жакындыктарды, окшоштуктарды, айырмачылыктарды тил аркылуу гана таасын аныктоого болот. Түрк элдеринин тилин тарыхый негизде салыштырып изилдөө, түбү бир элдерден экендигин далилдөөдө, илимий натыйжаларды көрсөтүү ал элдердин ортосундагы карым-катышты арттырууда, кызматташтыкты, жакындыкты, бир туугандыкты, достукту чыңдоодо зор мүмкүнчүлүктөрдү түзөт. Демек, кыргыз тили менен түрк тилин бири-бирине салыштырып тилдик өнүктө изилдөнүн теориялык жана практикалык мааниси зор.

Адам турмушундагы баалуулук жана зарылдык, жылуулук жана сулуулук түздөн-түз кийимге байланыштуу. Кайсы гана элди албайлы, алардын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн кийген кийимдеринен көрүүгө болот. Ошондуктан ар бир элдин мүнөзүнө ылайык белгилүү бир баалуулугу, сыймык тутары жана ыйык санар буюму катары улуттук кийими эсептелинет. Мындай кийим-кечектеринен ошол элдин кулк-мүнөзүн, салт-санаасын, үрп-адатын, ой жорумдарын, дүйнөгө болгон көз караштарын да баамдоого болот. Адамдын аң-сезиминдеги бардык нерселер: маселен, буюм-тайымдар, көрүнүштөр, түшүнүктөр жана башка белгилүү бир нерселер тилдик аталыштарга ээ. Дүйнө тааным тилдик аталыштарга негизделген. Кийим-кечекке байланыштуу атоолор да ошол буюмдун сапатына, сыпатына, ыңгайына жараша аталат да, аны таанытат. Бирок бардык элдерде кийимге байланыштуу аталыштардын бирдей болбостугу белгилүү. Кыргыз жана түрк тили тектеш тилдерден болгондуктан, кийим-кечекке байланыштуу аталыштардын окшоштугу, жакындыгы же бирдейлиги – мыйзам-ченемдүү көрүнүш. Ал аталыштардын көпчүлүгүнүн негизи бир болот, айрымдары сырткы тыбыштык формалары жагынан айырмаланышса, айрымдарынын семантикасында кошумча маанилер камтылып турат. Буларды тарыхый аспектиде салыштырып, илимий-теориялык негизде сыпаттап териштирип чыгуу түркология илими үчүн баалуу салым болуп саналат. Муну жүзөгө ашырууда изилдөөнүн белгилүү бир объектиси болууга тийиш. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы - тарыхый чыгарма. XIX кылымдагы кыргыз элинин тарыхый турмушун чагылдырган бул чыгармада кийим-кечекке байланыштуу бай материалдар камтылган. Чыгармадагы кийим-кечекке байланыштуу аталыштар кыргыз жана түрк тилинин генетикалык жакындыгын, окшоштук-айырмачылыктарын далилдеп көрсөтүүчү мыкты факт-материалдар катары кызмат өтөй алат. Дал ушул

факты-материалдардын негизинде изилдөө ишин жүргүзүү теманын **актуалдуулугун** көрсөтүп турат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Иштин максаты - Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдарынын негизинде кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарына лингвомаданий, лексика-семантикалык, стилистикалык өңүттө талдоо жүргүзүп, бул боюнча салыштырылып жаткан тилдердеги жалпылык жана айырмачылыктарын аныктоо. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттер** коюлат:

1. Изилдөөгө байланыштуу илимий адабияттарга сереп салып, иликтөө багыттарын белгилөө;

2. “Сынган кылыч” романындагы жана анын түркчө котормосундагы фактылык материалдарды жыйнап, алардын лексика-семантикасын аныктап, топторго бөлүштүрүү;

3. Салыштырылып жаткан тилдердин турмуш-тиричилик лексикасынын негизги лексика-семантикалык топторуна тилдик маданий анализ жүргүзүү;

4. Кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарынын лексика-семантикалык түзүлүшүнө лингвомаданий жактан мамиле кылуу менен, алардын лексика-семантикалык топторундагы жана топчолорундагы окшоштуктарды жана өзгөчөлүктөрдү салыштырма-типологиялык негизде аныктоо;

5. «Сынган кылыч» романында колдонулган кийим-кече аталыштарынын статистикасын түзүү; бул сөздөргө семантикалык- стилистикалык өңүттө талдоо жүргүзүү.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы кийим-кече аталыштары салыштырма-типологиялык планда кыргыз жана түрк тилинин материалдары аркылуу биринчи жолу илимий-теориялык өңүттө иликтөөгө алынгандыгын; мунун натыйжасында эки тилдеги кийим-кечелерди туюндурган тил каражаттары лексика-семантикалык топторго жана топчолорго бөлүштүрүлүп, алардын маанилери талдангандыгын; кийим-кече аталыштары боюнча эки тилдеги жалпылыктар менен бөтөнчөлүктөрдүн аныкталгандыгын; кийим-кече аталыштары тарыхый романда кандайча стилистикалык, көркөм каражат катары колдонулгандыгы ачылып берилгендигин ишибиздин **илимий жаңылыгы** катары карасак болот.

Илимий иштин практикалык баалуулугу. Диссертациялык иш

келечекте ушул багытта жүргүзүлүүчү изилдөөлөргө теориялык негиз болору шексиз. Муну менен катар, жалпы эле түрк тилдериндеги сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү, тектеш тилдердин өнүгүү мыйзам-ченемдүүлүгү, тектештик жана тарыхый лексика өндүү илимий-теориялык маселелердин тереңирээк чечилиши менен такталышына да өз үлүшүн кошору бышык.

Иште камтылган фактылык материалдар, аларга талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында чыгарылган илимий-теориялык корутундулар, табылгалар салыштырылып жаткан тилдерди окутуп үйрөтүүдө чоң көмөк көрсөтөрү талашсыз. Ошондой эле диссертациялык иштин материалдарын жогорку окуу жайларында өтүлчү кыргыз жана түрк тилдеринин салыштырма грамматикасы, кыргыз же түрк тилинин тарыхы, лексикология, фонетика, этнография, стилистика өндүү предметтерди өтүүдө, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда, түшүндүрмө, котормо жана эки тилдүү сөздүктөрдү түзүүдө кеңири пайдаланса болот.

Иштин коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Кийим-кечелерди туюндурган аталыштар элдердин дүйнө таанымын, жашоо ыңгайын, үрп-адатын, маданиятын да чагылдырып көрсөтүүчү тилдик каражаттар болуп саналат.

2. Тектеш элдердин генетикалык, этномаданий жана тилдик байланыштарынын аныкталышы салыштырма-типологиялык негиздеги изилдөөлөр менен шартталган. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы кийим-кече аталыштары боюнча кыргыз жана түрк тилдериндеги окшоштуктар аталган тилдердин өзөктөш, тектеш тилдер экендигин дагы бир ирет ырастайт.

3. Кийим-кече аталыштарындагы тыбыштык, лексикалык, семантикалык жана морфологиялык бөтөнчөлүктөр эки тилдин ички өнүгүү мыйзам-ченемдүүлүктөрүн шарттап турат.

4. Муну менен катар салыштырылып жаткан тилдердеги аталыштар боюнча бөтөнчөлүктөр эки элдин табигый жашоо-шарты, жашоо ыңгайы, басып өткөн тарыхый жолу өндүү себеп-өбөлгөлөр менен да түшүндүрүлөт.

5. Кийим-кече аталыштары тарыхый маалыматтарды камтуу менен катар алардын көркөм чыгармалардагы стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү да кеңири.

6. Кыргыз жана түрк тилиндеги кийим-кечеге байланыштуу аталыштар тил байлыгын көрсөтүүчү факторлордун бири катары улуттук өзгөчөлүктөрүн да кандайдыр бир деңгээлде көрсөтүп турат.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Изденүүчү тарабынан топтолгон фактылык материалдар, аларга ар тараптуу талдоо жүргүзүү аркылуу чыгарылган натыйжалар менен жоболор, корутунду-тыянактар диссертанттын жекече салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Изилдөөнүн базалык негизи болгон университеттин студенттерине сабак окутуу процессинде кыргыз жана түрк тилдеринде кийим-кече аталыштарынын салыштырма-типологиясын илимий-теориялык жактан ачып көрсөтүүдөн алынган натыйжалар апробацияланды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы. Изилдөөнүн мазмунунчагылдырган 13 макала жарыяланып, анын ичинен Кыргызстанда РИНЦ индексине кирген басылмаларда 4 макала жана чет элдик индекстелген (РИНЦ) илимий басылмаларда 6 макала жарык көрдү.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Изилдөө өзүнө киришүүнү, төрт бапты, баптар боюнча тыянактарды, жалпы корутундуну, пайдаланылган адабияттардын тизмесин камтыйт. Иштин көлөмү – 219 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөгө алынган теманын актуалдуулугу, диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы, максаты, милдеттери, илимий жаңылыгы, алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү, коргоого коюлуучу негизги жоболору, изденүүчүнүн жекече салымы, изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы, диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы, көлөмү жана түзүлүшү, бөлүмдөр тууралуу кыскача маалыматтар берилди.

Биринчи бап эки бөлүктөн турат да, анда илимий-изилдөөгө байланыштуу жарык көргөн адабияттарга анализ жасалды.

1.1. Изилдөөгө байланыштуу илимий эмгектерге сереп. Тектеш түрк тилдеринин ортосундагы жалпылык жана айырмачылыктарды типологиялык жактан салыштырып иликтөө жаңы эле колго алына баштаганына карабастан, түркологияда буга чейин топтолгон бай илимий тажрыйба бар. Чындыгында, түрк тилдери жана алардын тарыхы боюнча жазылган А. М. Щербак (1994), Е. И. Махова (1959), Ю. А. Шибаева (1956), Ч. К. Омурбеков (1980), Н. С. Момунбаева (2005), А. С. Көчкүнов (2007), О. А. Сухарева (2004), Махмут Шевкет (1983), Орхан Кологлу (1978), С. Н. Шитова (1995), Ш. К. Шаниязов (1974), Ф. Челик (2016), Т. Т. Токоев (2001), С. Мусаев (1991), Б. Сагынбаева (1995), Решат Генч (2002), С. Өмүралиева (2005), Б. О. Орузбаева (1964), Ж. Мамытов (2007), В. Г. Егоров (1964), Н. К. Дмитриев (1960), В. фон Гумбольдт (2000), В. Е. Гольдин (1987) сыяктуу көптөгөн изилдөөчүлөрдүн илимий монографияларын, окуу китептерин, сөздүктөрүн, диссертациялык иштерин белгилеп коюуга туура келет.

Кыргыз жана түрк тилин салыштырып изилдөө маселелери 2000-жылдардан кийин активдүү колго алына баштады. Ар түрдүү жагдай-

шарттарга, коомдук-саясий себептерге байланыштуу Кыргыз Республикасы менен Түркия мамлекеттеринин ортосунда көптөгөн жылдар бою алака-мамиле, карым-катыш болбой келди. Натыйжада, мунун айынан теги, түбү бир кыргыз жана түрк тили да өз ара салыштырылып изилденбей, алардын окшоштуктары, өзгөчөлүктөрү, айырмачылыктары илимий-теориялык да, илимий-практикалык да негизде териштирилбей, чечмеленбей келгендиги баарыбызга белгилүү. Жогорудагыдай шарттардын кесепетинен бул көрүнүш эки тилге тең илимий-теориялык да, практикалык да чоң залал келтирди. Өз ара байланыштын бошондугунан улам эки тилдеги ажырым күчөп, кыргыздар түрк тилин, түрктөр кыргыз тилин үйрөнүүсүнө тоскоол болду. Түрк тилдеринин тарыхый жактан өнүгүшү, сөз маанилеринин өнүгүү эволюциясы өндүү олуттуу маселелердин изилденишине кедергисин тийгизди. Кыргыз эли эгемендүүлүккө ээ болгондон тарта коомдук-саясий абалдын өзгөрүшү менен көңүлдө бышып турган тилдик маселелерге атайын көңүл бурулуп, кыргыз жана түрк тили өз ара салыштырылып териштириле баштады; лексикалык, фонетикалык, морфологиялык кээ бир кубулуштарды салыштырып изилдеген кандидаттык, докторлук иштер жазылды. Бул, биринчиден, түркология илиминин өнүгүшү үчүн кошкон чоң салым болуп саналса, экинчиден, муну эки бир тууган элдин жакындашуусу катары баалоого болот. Бирок ошондой болсо да, эки тилди салыштырып изилдөө жаңы гана колго алына башталгандыгын баса белгилеп коюшубуз абзел. Мындай лингвистикалык багыттагы иликтөөлөрдү талап кылып күтүп жаткан маселелер өтө эле көп. Келечекте ал маселелер колго алынат деген ниеттебиз.

1.2. Көркөм чыгарманын тилинин изилдениши. Кыргыз жана түрк тилиндеги кийим-кече аталыштары Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын материалдарынын негизинде териштирилип жаткандыктан, сөзсүз түрдө көркөм чыгарманын тилине кайрылбай коюу иштин маңызын толук ачып берүүгө мүмкүн эместигин көрсөттү.

Көркөм чыгарманын тилин илимий негизде териштирүү өтө аярлыкты жана даярдыкты талап кылышы кажет. Андагы фонетикалык өзгөчөлүктөр, лексикалык каражаттардын колдонулушу, сүйлөм түзүлүштөрү тексттин алкагында каралып, бир бүтүндүктө чечилүүгө тийиш. Көркөмдүк табиятынын аныкталышында алардын функциясы конкреттүү белгилениши абзел. Айталы, көркөм алкакка түшкөн кайсы бир тилдик каражаттар өзүнө мүнөздүү лексикалык маанини туюндуруу менен гана чектелбей, экинчи бир маанилерди кошо билдирип, маанилик катмарланууга, маанилик жылышууларга ээ болушу толук мүмкүн. Шарттуу түрдө, «Сынган кылычтан» бир сүйлөм алалы: *«Коргондун наркы четинде капкара кийимчен желдеттер калган элди ортолорунан койчо чубатып өткөрүп жатышты (311)»*. Бул сүйлөмдөгү *капкара кийимчен* сөз айкашы желдеттердин кийген

кийиминин түсүн көрсөтүү функциясын гана аткарган жок. Ал ошол тексттеги баяндалып жаткан каргашалуу окуяга да түс берди, окуянын ийинине жеткириле сүрөттөлүшүндө канкара кийимчен сөз айкашынын өз орду бар: синтаксистик-семантикалык, стилистикалык-семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ. Бул айтылгандардан улам, көркөм кептеги ар бир сөз образдуулукка ээ, анткени көркөм кептин өзү турушу менен образдуу болот жана болууга тийиш, демек, көркөм текстте ар бир сөз бүтүндүктүн бир бөлүгү катары караштырылууга тийиш деген тыянакка келсек болот. Ишибизде биз ушул принципти бекем кармоого далалат кылдык.

Дүйнөлүк тил илиминде, мунун ичинде кыргыз тил илинде да, көркөм чыгарманын тили лингвистикалык, лингвостистикалык жана кийинчерээк лингвопоэтикалык нукта изилдөөгө алынып келаткандыгын көрөбүз. Биз ишибизде дал ушул үч багытта жүргүзүлгөн эмгектерге токтолуп, аларга карата өз пикирибизди билдирдик жана ошондой эле ал иштердеги илимий-теориялык жалпылоолорду, табылгаларды изилдөөбүздө кеңири колдонууга далалаттандык. Тактап айтканда, А.В.Костин,(1984) А.Д.Шмелев, (1995), В.В.Воробьев, (1991), Благоев, Д. П. (1985) , Бельчиков, Ю. А. (1965), Бегматов, Э. А.(1983) , Бахтин, М. М.(1986), Аширбаев, Т.(1990), Асаналиев,(2004) , Ахматов, Т.К., (1990) , Мамытов, Ж (2002) , Решат Генч. (202) , Сартбаев, К.К. (1987) окумуштууларынын, Мусаев, (2000) Б. Сагынбаева (2008), С.Каратаева (2004), А. Гүнгөр (2006), А.Дашман (2009), Э. Кожа (2009), А. Кожа (2009), Ж. Исмаилова (2012) сыяктуу кыргыз илимпоздордун эмгектери изилдөөбүздүн экинчи бөлүгүнүн илимий-теориялык негизин түздү десек болот.

Иштин **“Кийим-кече аталыштарынын методологиясы жана методдору”** аттуу экинчи бапта изилдөөнүн объектиси жана предмети, ошондой эле диалектикалык ыкма, бул ыкмага таянып кыргыз жана түрк тилдери боюнча жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдөн келип чыккан жыйынтыктар ишибиздин методологиялык негизин түзөрү белгиленип, сыпаттоо, салыштырма, стилистикалык, семантикалык-стилистикалык жана контексттик, структуралык, статистикалык ык-амалдар караштырылды, аларды колдонуунун конкреттүү кырдаалдары көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн **объектиси** кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштары болсо, ал эми **предмети** - изилдөөнүн алкагына алынган тилдердеги кийим-кече аталыштарынын структура-семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү.

Тектеш тилдердин жакындыгын шарттоодо жана алардагы фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттардын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоодо *тектештирме-тарыхый методдун* мааниси зор. Ошондой эле салыштырма тил илими тектеш жана тектеш эмес

тилдердин ортосундагы окшоштуктардын жана айырмачылыктардын эволюциялык өнүгүүсүн да изилдейт. Салыштырма методдун принциптерин тактоодо, тектештирме жана салыштырма методдордун айырмачылыгын эске алуу зарыл. Салыштырма метод синхронияга, б.а; тилдин белгилүү учурдагы абалына жана ага ылайык өзгөчөлүгүнө таянат. Ошондой эле изилденип жаткан тилдердин окшоштуктарын жана айырмачылыгын да табат. Бул жагынан алганда, кыргыз окумуштуулары Т.Садыков менен Б.Сагынбаеванын «Кыргыз жана түрк салыштырма грамматикасынын негиздери» (2010) аттуу эмгегинде салыштырма-тарыхый грамматиканын мааниси теориялык негизде ачыкталгандыгын атайы белгилей кетүү абзел.

Арийне, түркологияда тектеш түрк тилдеринин ичинен кыргыз-түрк салыштырма грамматикасынын негизинин алгач ирет түптөлүп жатышы жалпы түркология үчүн да, жеке түрк тил илимдери үчүн да зор теориялык мааниге ээ. Анткени анын натыйжалары, биринчиден, бул багытта түрк тили менен башка түрк тилдерин салыштырып изилдөө аркылуу кыргыз-түрк түгөйлөрүнө мүнөздүү болгон грамматикалык жана лексикалык категориялардын семантикалык жактан болгон жалпылыгы менен айырмачылыктарын тереңден териштирүүгө, демек, аталган багытта атайын иликтөө иштерин жүргүзүүгө шарт түзөт. Ал эми мындай изилдөөлөрдүн жыйынтыгы тарыхый жана диалектилик булактар менен бирге, түрк тилдеринин тектештирме-тарыхый грамматикасы үчүн теориялык негиз катары да кызмат кылары бышык.

Аталган эмгек баш болгон бир катар изилдөөлөр ишибиздин илимий-теориялык негизин түзүп, иликтөөбүздүн туура багытта жүрүшүнө өз көмөгүн тийгизди .

Диссертациялык иштин 3-бабы **“Кыргыз, түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарына лексика-семантикалык мүнөздөмө”** деп аталат да, анда кыргыз, түрк тилинин тыбыштык түзүлүшү; кыргыз, түрк кийим-кече аталыштарынын лексика-семантикалык топтоору; кыргыз, түрк кийим-кече аталыштарына лексика-семантикалык мүнөздөмө; кыргыз, түрк кийим-кече аталыштарына байланыштуу жалпылыктар жана айырмачылыктар өңдүү маселелер караштырылат .

3.1. Кыргыз, түрк кийим-кече аталыштарынын лексика-семантикалык топтоору. Кыргыз жана түрк тилиндеги кийим-кече аталыштарын жалпы жонунан төмөнкүдөй төрт чоң топко бөлүп карасак болот: 1. Баш кийим аталыштары; 2. Сырт кийим аталыштары; 3. Ич кийим аталыштары; 4. Бут кийим аталыштары. Булар жогоруда белгилегенибиздей, кийим-кечеге байланыштуу жалпы аталыштар болуп саналат. Аларды өз ичинен да “Эркектерге жана аялдарга тиешелүү кийимдер”, “Жазгы кийим-кече аталыштары”, “Жайкы кийим-кече аталыштары”, “Күзгү кийим-кече

аталыштары”, “Кышкы кийим-кече аталыштары”, “Сырт кийимдин ичинен кийилүүчү кийим-кече аталыштары” ж.б. ушул өңдүү майда топторго бөлүштүрүп кароого да туура келет. Ишибизде кийим-кече аталыштарына лингвомаданий өңүттө да иликтөө жүргүзүүгө далалат кылдык, мындай жаатта төмөндөгүдөй айрым фактыларды белгилей кетмекчибиз.

Лингвомаданий аспектиде кыргыз элинин салттуу кийимдерин талдоого алууда, кыргыз элинин маданиятынын бир бөлүгү болгон байыркы көчмөндөрдүн типтүү кийимдеринин өздөрүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү камтылганын көрүүгө болот. Борбордук Азия кыргыз жери аркылуу Улуу Жибек Жолу менен соодага тартылып, коңшу элдердин текстиль өндүрүшү боюнча кабардар алышкан. Ал эми түрк тилинде кийим-кече аталышы боюнча жүргүзүлгөн лингвомаданий анализ түрк элинин тарыхында кийим алгач *entari* деп аталганын көрсөтөт. Азыр *elbise* (*giyim*) деп аталат. Түрк маданиятынын тарыхында кийим-кечеге көп өзгөрмөлүү реформалар жасалган. Азыркы учурда түрк элинде эркектерге кызмат абалда жана күнүмдүк турмушта мурда кийилчү узун көйнөктөрдү (*gömlek*) кийүүгө тыюу салынган. Аны түрк маданиятынын тарыхында башкаруучу адамдар гана кийишкен. Ал көйнөктүн ак жана көк түрү колдонулган, анын жеңинин кайрылган бөлүгү баалуу топчулар менен кооздолгон.

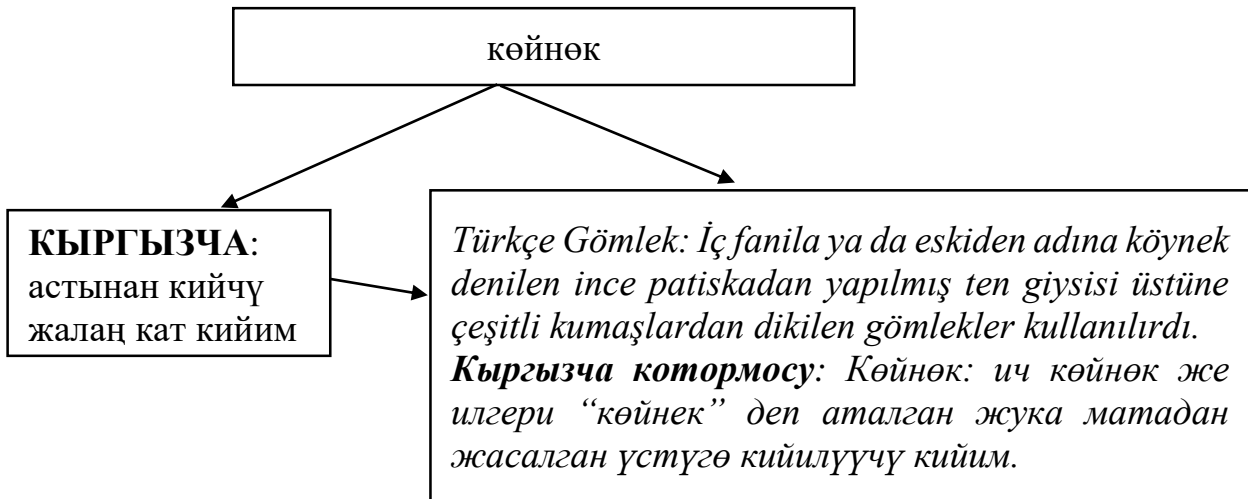
Түрк элинде аялдардын кийими эки топко бөлүнөт. Биринчиси *kiyfet-i dahiliye*, экинчи топ *kiyafet-i hariciye* деп аталат. *Kiyafet-i dahiliye* тобуна аялдардын үйдө, бакчада, гаремде кийчү кийимдери кирет. Бул жерде баш кийим болгон *yazma eşarp* (жоолук) көчөдө салынчу жоолуктан өзгөчөлөнүп турат.

Kiyafet-i hariciye ислам принцибине ылайыкталган *сырт кийимдерден* жана *баш кийимдерден* турат. Түрк элинде эркектердин баш кийиминин этегинде ийрек жээктин болушу шарт. Мындай баш кийимдерди аялдар, балдар да кийишкен. Алар: *Ferçe, yazma, kara eşarp, kofî, yazma* деп аталат. Түрк тилинде кийим-кече атоолору кыргыз тилинен маданий-тарыхый жактан бат-бат өзгөрүп турушу менен айырмаланат.

3.2. Кыргыз, түрк кийим-кече аталыштарынын маанилеринин чечмелениши. Кыргыз, түрк кийимдеринин салыштырылышы конкреттүү чыгарманын материалдарынын негизинде берилип жаткандыктан, ошол чыгармада учураган ал кийим аталыштарынын маанилери гана чечмелениши шарт .

Бул жагдайды көнүллөгө түйүп, биздин ишибизде түрк окумуштуусу Себахаттин Булуттун “Кушактан Кушакка Эрзурум” аттуу эмгегине жана “Кыргыз тилинин сөздүгүнө” таянуу менен, “Сынган кылыч” романындагы кийим-кечелерди туюндурган 87 эле сөздүн маанилери чечмеленип берилди. Бул жерде атайын эскерте кетүүчү нерсе, кыргыз тилинде кийим-кече аталыштарынын маанилери лингвистикалык планда гана чечмеленсе,

Себахаттин Булуттун эмгегинде этнолингвистикалык өнүттө чечмеленүү менен, этнографиялык сыпатына өзгөчө көңүл бурулгандыгы көрүнүп турат. бирок, биз баш аламандыкка жол бербөөнү көздөп жана көлөм маселесий эске алып, бир гана сөзгө(көйнөк) ар тараптуу илик жүргүзүүнү туура таптык. калган аталыштардын маанилери кыскача гана чечмеленип берилди.

Келтирилген кештеде “көйнөк” сөзүнүн мааниси кыргызча кыска, түркчө кеңири чечмеленгени көрүнүп турат, ал эми жалпысынан семантикасы боюнча айырмаланбайт, болгону биз “көйнөк” сөзүнүн маанисин терең ачып берүүнү көздөп, түркчөдөгү кеңири чечмеленишин атайы келтирдик.

Романда “ак көйнөк” деген сөз айкашы атоо маанисинде колдонулган, түркчөгө ал сөз айкашы *бейаз гөмлек* деп которулган, бирок түрк тилинде *ак гөмлек* сөз айкашы деле сейрек болсо да колдонула берет, ушундан улам мурда эки тилде бирдей эле колдонулуп жүргөн “ак” сөзү кийинчерээк түрк тилинде өз ордун араб тилинен өздөштүрүлгөн “*бейаз*” (*beyaz gömlek*) сөзүнө бошотуп, эскирүүгө учурай баштаган десек болот. “*Ак көйнөк*” кыргыз тилинде конкреттүү кырдаалга карай символикалык мааниге да ээ болуп калышы ыктымал.

3.3. Кыргыз, түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарына байланыштуу жалпылыктар жана айырмачылыктар. Биздин замандын башындагы хун доорунда түрк тилдеринин жалпылыгы көбүрөөк орун алган. Айрым тилдердеги диалектилерге караганда, кээ бир түрк тилдеринин бири-бирине жакын экендиги сүйлөшкөндө байкалып турат. Бул тилдердин жалпы келип чыгышы алардын грамматикалык түзүлүшү жана сөздүн составынын жакын экендигинен көрүнөт. Ал эми түрк тилдери менен байыркы тилдин сөздүк составы бирдей эмес. Байыркы түрк тилинде төл сөздөр көп, жаңы тилдерде анын бир канчасы унутулган, же чет сөздөр менен алмаштырылган. Бир тилде сөздүн эскиче мааниси толук сакталса, экинчисинде сөз мааниси

кеңейтилген, же бөксөргөн. Үчүнчүсүндө ал сөз таптакыр колдонулбайт. Ошентип, сөздүк состав улам жаңыланып отуруп, тилдин өрүшү ушул абалга жеткен. Тилдердин өмүрү аны пайдаланган калктын улуттук маданиятына жана ал тилдин коомдогу аткарган кызматына байланышат.

Жогордогудай көрүнүштү кыргыз, түрк тилдериндеги кийим-кечек аталыштарынан да толук учуратабыз. Изилдөө объектибиз болгон Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында кийим-кечекке байланыштуу 87 сөз колдонулган ; биз 30 кийим-кече аталышына кеңири талдоо жүргүздүк, бул аталыштардын ичинен бири-бирине толук дал келгендери (тыбыштык жана морфологиялык), жарым-жартылай дал келгендери, ошондой эле толук дал келбегендери да учурайт. Анда а дегенде эки тилде тең адам кийүү үчүн тигилген тон, чепкен, өтүк жана башкалардын жалпы аталышын туюндурган, бирдей мааниде колдонулган **кийим** сөзүнө токтоло кетсек, бул сөз түрк тилинде **гийим** турпатында жолугат, бир эле тыбыштык (к, г) айырмачылык болбосо, калгандары боюнча бири-бирине дал келет. Төмөндө ушул дал келүү жана дал келбөө принциби боюнча айрым аталыштарга иликтөө жүргүзүлдү.

1. **Этек.** Кыр. **этек** сөзү түркчөдө да **etek** деп айтылат; эки тилде тең кийимдин, үзүктүн ж.б. нерселердин төмөн жагы, аяккы бөлүгү деген бирдей мааниде колдонулуп, бири-бирине толук дал келет.

2. **Көйнөк.** Сырт кийимдердин астынан кийилүүчү жалаң кат кийим түркчө **Gömlek** сөзү кыргызча көйнөк сөздөрү (г-к) тыбыштарынын өзгөрүүгө учурашы,- лек мүчөсүндөгү -л тыбышы түшүрүлүп -өк формада келишине карабастан, эки тилде тең берген мааниси жана кийимдин көрүнүшү боюнча бири бирине дал келет. Түркиянын Чанкыра жана анын айланасындагы аймактык диалектилеринде аталган сөз **көйнөк** деп колдонулат. Мындан сырткары, Махмуд Кашкаринин "Түрк тилинин сөздүгү" аттуу чыгармасында да **гөмлгек** жана **көйнөк** деп колдонулганын көрүүгө болот.

3. **Kalpak.** Калпак - ак кийизден төбөсүн бийик, төрт кыйык, этегин жазы кылып туруп, кайрып коюуга ылайыкталып жасалган улуттук баш кийим. Калпак сөзү жасалышы, көрүнүшү, эки элде тең окшош болгон баш кийимдин бирин туюндурат жана бирдей маанини билдирет, кандайдыр бир тыбыштык же семантикалык өзгөрүүгө учураган эмес. Бирок түрктөр бул баш кийимди көп колдонушпайт.

4. **Бөрк/Börk.** Сууктан башын коргоочу, төбөсү бийик адамдардын жылуу баш кийиминин бир түрү. түрк жана кыргыз тилинде бөрк деп колдонулуп, семантикалык мааниси жагынан бирдей келип, тыбыштык кандайдыр бир өзгөрүүгө учураганы байкалбайт.

5. **Кемер.** Кыргыз тилиндеги кемер сөзү Түрк тилинде да кемер деп айтылат, экөө тең “кур” мааниси туюндурат. Түрк тилинде “кур” маанисинде

кайыш ,белбагы сөздөрү да колдонулат.”Булардын ичинен **белбагы** сөзү романда **белбак** турпатында колдонулган,демек **белбагы-белбак** сөздөрү тыбыштык жактан өз алдынча айырмаланат; ал эми **кур** сөзү түрк тилинде колдонулбат анын ордуна **кемер** сөзү колдонулат

6. Чалбар. Сөзү түрк тилинде **шалвар** деп берилет; еки тилде тең маанилери боюнча окшош: шымдын бир түрүн туюндурат. Семантикасынын окшоштугуна карабай тыбыштык жагынан өзгөрүүлөргө учураган, тагыраак айтканда, **ч, б** тыбыштары түркчөдө **ш** жана **в** тыбыштарына өзгөрүп колдонулат. Фонетикалык өзгөрүүлөргө карабастан, аталган кийим жасалышы, формасы, сырткы көрүнүшү жагынан бирдей келет.

7. Таажы. Таç - падыша жана хандардын башына кийген баш кийими. **Таажы** сөзү жасалышы жана сырткы түзүлүшү, берген мааниси жагынан эки тилде бирдей. Ал эми фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураганын байкоого болот. Тактап айтканда, кыргыз тилинде **таажы** деп айтылган сөз түрк тилинде созулма эмес, бир үндүү **а** менен берилип, кыргыз тилиндеги сөздүн аягындагы **ж** тыбыштары түрк тилинде бир гана үнсүз **ч** тыбышы менен келип, **тач** болуп калган.

8. Маасы сөзү түркчөдө **мест** деп аталып келет. Бул көпчүлүк учурда териден жасалган байпактын түрүн билдирет, семантикасы жагынан эки тилде тең бирдей маанини билдирет . Фонетикалык жактан тыбыштык өзгөрүүлөр бар экенин көрүүгө болот. Кыргыз тилинде сөздүн ортосунда созулма **аа**, сөздүн аягында үндүү **ы** тыбышы келип айтылат. Ал эми түрк тилинде сөзүлма **аа** тыбышы кыска **е** тыбышына өтүп, сөздүн аягында **т** тыбышы кошулуп колдонулат. **Маасы // мест** сөздөрү фонетикалык өзгөрүүлөргө учураганына карабастан бир буюмду туюндурат.

Жалпысынан алганда, биз белгилеп өткөн 87 аталыштын 7си толук, 74ү жарым-жартылай дал келсе, бсы толук дал келбегенине күбө болобуз. Кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарынын жаралуу тарыхы улуттук тарыхый проблема болуу менен бирге дүйнөлүк илим тармактарынын тарыхы менен да байланышкан негизги маселе болуп саналат. Анткени кыргыз тили тектеш түрк тили менен гана эмес, башка дүйнө тилдери менен да карым-катышта болот.Түрк тили боюнча деле ушуну айта алабыз. Бул процессте тил фонетикалык, лексикалык жана морфологиялык жактан ар кандай деңгээлде өзгөрүүгө учурай тургандыгын эки тилдеги кийим-кече аталыштарындагы бөтөнчөлүктөр ырастап турат.

Кайсы гана элде болбосун, кийим-кече аталыштары кеңири кездешет. Ал кийимдер элдин турмушу, каада-салты, үрп-адаты, социалдык абалы, маданияты менен ажырагыс байланышта болот. Ошол коомдук түзүлүштөгү жалпы көрүнүштү так жана таамай, образдуу жана элестүү көрсөтүүдө кийим-кечектердин сүрөттөлүшү да орчундуу мааниге ээ. Буга

Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы кийим-кече аталыштары айкын күбө.

Ишибиздин “Т.Касымбековдун“Сынган кылыч” романындагы кийим-кече аталыштарына лингвостилисттик илик” аттуу төртүнчү бабында талдообузду жогорудагыдай нукта жүргүзүүгө далалат кылдык. А дегенде романга кыскача мүнөздөмө берилип, анда колдонулган кийим-кече аталыштарына тилдик-маданий анализ, лексика-семантикалык талдоо жана стилистикалык илик жүргүзүлдү. Айрым кийим-кече аталыштарынын чыгыш тегин сүрүштүрүүгө, жасалуу жолдорун аныктоого назар бурулду. Биз анда төмөндө жүргүзүлгөн талдоолорбузду, алардан келип чыккан тыянактарды жалпылап кыскача бере кетели.

Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романы - кыргыз элинин XIX кылымдагы тарыхый турмушун сүрөттөө менен, кыргыз калкынын ошол мезгилдеги социалдык абалын, саясатын, мамиле-катыш жасоо жолдорун, айрым түрк тилдүү элдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн, маданиятын ж.б. таасын чагылдырган улуу чыгарма. Ал тарыхый мүнөзү, коюлган маселелери боюнча, ошондой эле тил жагынан ар кыл багыттарда ар тараптуу изилденүүгө тийиш. Т.Касымбеков бул романында турмуш-тиричиликке байланыштуу лексиканын бай катмарын, анын ичинде кийим-кечекке тиешелүү аталыштарды кеңири пайдаланган.

Тил менен маданияттын байланышы жана анын ар тараптуу маселелери тилдин маданият таануу, этнолингвистика, психоллингвистика, этнопсихоллингвистика, когнитивдик лингвистика тарабынан изилденип келет. Элдик аң-сезимдин негизи жана анын рухий байланыштарынын көрсөткүчтөрү тилде сакталган. Тил ар бир элдин ой жүгүртүүсүн шарттайт, социалдык абалын, маданиятын көрсөтөт. Эгерде маданияттын маңызы деп илимди, билимди, жүрүм-турумду, динди түшүнө турган болсок, анда алар тилде көрүнөт. Демек, тил--маданияттын бирден-бир көрсөткүчү, жандуу куралы.

Чыгармадагы кийим-кечекке байланыштуу тилдик аталыштардан жана алардын чыгармадагы колдонулуштарынан элдик маданиятты, социалдык абалды, жашоо-тиричиликти, жүрүм-турумду, баалуулуктарды, ой жүгүртүүлөрдү аныктоого болот. Мисалы: *Кожолор Шералинин уурттары дулдуйган чоң, аттын тери каткан чокоюн ичтеринен кор болушуп жатып чечтиришти. Сасыган чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту. Шерали кыпкызыл болуп, буттарынын башын шөлбүрөгөн чепкендин өңүрлөрү менен кымтынып, отуруп калды.*

- Чеч белбакты бери! – деди Нүзүп ага. Шерали унчукпай эски кайыш белбагын чечип берди...

- Шерали! Мына карагым, эми сен журт эгесисиң. Журтка кайрымдуу бол! Акылдуунун тилин ал! Көздүүнүн артынан ээрчи! Чокойду колун сунуп

көрсөттү.

- Тетиги жаман көн чокой... Шерали, тааныйсыңбы ошону? Ал сенин чокоюң! Ал сенин өткөн күнүң, Шерали... Ошол өткөн күнүңдү, ошол карыптыгыңды эч качан унутпа, күндө көрүп отур. Ал алтын такка чыгарган күчтүү кудуретти сага күндө эстеп турсун. Кара баштуу адамдын өмүрүнө калың тайпа журттун тагдырына ойлук кылганыңда бул чокой дайым маңдайыңда болсун. Бул сени көптүрбөсүн, эсиртпесин...» (I том, 1990:254).

Бул чакан үзүндү текстте чокой, көң чокой, чулгоо, белбак (кур маанисинде), кымкап, өтүк кийим-кече аталыштары колдонулган. А дегенде, белгиленген кийим-кече аталыштарына тилдик-маданий анализ жүргүзүүдөн мурда, «Кыргыз тилинин сөздүгү» (2010) аркылуу сөздөрдүн лексика-семантикалык маанилерин көрсөтө кетүү жөн.

Көркөм чыгарманын дал ушул үзүндүсүндө колдонулган чокой, көң чокой, чулгоо, белбак, чепкен кийим-кече аталыштары Шералинин социалдык-маданий абалынан кабар берип турат. Негизи адамдын ким экендигин, биринчиден, сүйлөгөн сөзүнөн, экинчиден, кийген кийиминен байкоого болот. Кыргыз элинде: “Акылдуунун сөзү – кыска, айта салса- нуска”, “Даамдуу сөз – дары сөз”, “Зар адамга жакшы адам сөзү менен теңелет”, “Бар адамга жок адам күчү менен теңелет”, “Жолдун тегизин бил, сөздүн негизин бил”, “Буттан жыгылган турат, сөздөн жыгылган турбайт”, “Тазалык– тарбиялоонун жана маданияттуулуктун белгиси”, “Түсү ийгиден түнүлбө”, “Кийген кийимиң – маданият билимиң” сыяктуу макалдар бекеринен жаралбаса керек.

Т.Касымбеков Шералинин социалдык-маданий абалын кийген кийими аркылуу «Кожолор Шералинин уурттары дулдуйган, чоң аттын тери каткан чокоюн ичтеринен кор болушуп жатып чечтиришти; Сасыган чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту; Шерали кыпкызыл болуп, буттарынын башын шөлбүрөгөн чепкендин өңүрлөрү менен кымтынып, отуруп калды; Шерали унчукпай эски кайыш белбагын чечип берди. Тээтиги жаман көн чокой» - деген сүйлөмдөр менен зор чеберчиликте сүрөттөп бере алган. Бул сүрөттөөдө Шералинин баёолугу да, момундугу да, карапайымдыгы да, жашоосу да, көз карашы да, маданияты да жана башка анын табиятындагы бардык нерселери жатат. Ушул эле учурда ушул эле сүйлөмдөрдүн айрымдарынын синтаксистик-семантикалык мазмунунан экинчи бир кыйытма түшүнүктү ачык аңдоого болот. Шералинин мындай көрүнүшүнүн карама-каршысында абройлуу ордо адамдары турат. Жазуучу алардын социалдык-маданий абалдарынын кандай даражада болгондугун «Кожолор Шералинин уурттары дулдуйган, чаң аттын тери каткан чокоюн ичтеринен кор болушуп жатып чечтиришти; Сасыган чулгоолорун араң чыдап бүктөшүп, чокойдун кончуна тыккан болушту» - сүйлөмдөрү аркылуу кыйытып отурат. Ал эми «Шералинин үстүнө мурдатан

камдатып койгон кызыл кымкапты жаптырды, бутуна саймалуу көк булгары өтүк кийгиздирди», - деген сүйлөмдөн кызыл кымкап, саймалуу көк булгары өтүк аталыштарын колдонуу менен Т.Касымбеков төмөндөгүдөй улуттуу маанилерге басым жасаган:

1. Бийлик күчүнүн таасири – Токмогуң катуу болсо, кийиз казык жерге кирет.
2. Шералинин социалдык-маданий абалынын дароо өзгөрүшү.
3. Шералинин аброюнун көтөрүлүшү, мартабасынын артышы.

Демек, чыгармадагы кийим-кече аталыштарынын колдонулушу кейипкерлердин образын ачуу, сүрөттөө менен гана чектелбестен, алар адамдардын кулк-мүнөзүн, психикалык, социалдык абалын, маданиятын ж.б. көрсөтүүсүндө да зор роль ойнойт. Бирок анын көркөм чыгармадагы колдонулуш мүмкүнчүлүктөрүн бардык эле жазуучулар ишке ашыра албайт.

Тил менталитетти жана адамдын психикасын берүүдө негизги курал болуп саналат. В. Фон Гумбольдт айткандай, тилди изилдөө анын өзү менен эле бүтүп калбайт, тескерисинче, башка тармактар менен бирге адамзаттын өзүн-өзү таануусу, айлана-чөйрөдө көрүнүп, байкалып турган нерселерге жана жашыруун сырларга да өз мамилесин билдирүү сыяктуу улуу максаттарга кызмат кылат [Гумбольдт, 1984:214]. Орус окумуштуусу Д.Н. Овсянико-Куликовский дагы тил менен улуттук психиканын тыгыз биримдигин белгилеп келип: «Тил–улуттук психиканын органы, адамдын улутка умтулуусунун куралы, элдердин психикалык энергиясын топтоонун жана сактоонун өзгөчө формасы» [Овсянико-Куликовский, 1922:186] болуп саналарын баса белгилеп кеткен. Т.Касымбеков да «Сынган кылыч» романында кийим-кечектин аталышы аркылуу да элге мүнөздүү өзгөчөлүктү таамай бере алган:

- Койгула. Анын эмнесине кызарышасыңар? - деди Алмамбет. – Болбойт ушунуң, Мусулманкул. Карачапандарды тукум курут кылам дейсиң, болбойт ушунуң. Сен карачапандарды тукум курут кылам десең, карачапандардын мыктылары жөн жатпас, алар тоолукту тукум курут кылабыз деп чамынса, эки ортодо караламан журттун күнү эмне болмокчу, Мусулманкул? Айтчы, Мусулманкул? Айтчы, Мусулманкул, карачапандар бөтөн элби? (I том, 296-297).

Мындагы кийим аталышын туюндурган *карачапан* лексемасы ушул бир үзүм кичинекей текстте жети жолу колдонулду. Тексттин маани-мазмунун, өзөгүн *карачапан* сөзү уюштуруп турат. Ал маанилик жылышууларга ээ. Автор *карачапан* кийим аталышы аркылуу төмөндөгүдөй маанилик түшүнүктөрдү берген:

1. Карачапан – XIX кылымдагы өзбектер кийүүчү улуттук кийим;
2. Карачапан – XIX кылымдагы өзбектердин аталышы;
3. Карачапан – XIX кылымдагы өзбектерди басмырлап көрсөтүү;

4. Карачапан – XIX кылымдагы өзбек элинин социалдык-маданий абалынын көрүнүшү.

Карачапан кийим аталышы бир элдин жалпы атын көрсөтүү менен, улуттук-менталдык өзгөчөлүктү шарттап турат, анда ошол элге мүнөздүү маданий түшүнүк да камтылган, *карачапан* кийим аталышына карата кыйытылган формада экинчи бир элдин көз карашы, мамилеси чагылдырылган. Ал эми жогорудагы *көң чокой*, *сасык чулгоо*, *тери каткан чокой*, *шөлбүрөгөн чепкен* сыяктуу тил каражаттары аркылуу берилген кийим аталыштары жеке адамдын маданий абалынан кабар берип турат.

Т. Касымбеков ошол мезгилдеги түрк элдеринин маданий турмушун, экономикасын, маданиятын, жүрүм-турум өзгөчөлүгүн, салт-санаасын, үрп-адатын берүүдө кийим-кече аталыштарын ыктуу пайдаланган. Негизи, кайсы гана эл болбосун, алар кайсы гана доордо жашабасын, алардын табияты, менталдык өзгөчөлүктөрү кийген кийимдери аркылуу чагылдырылып тургандыгы–факт.

«Сынган кылычта» Т. Касымбеков сүрөттөлгөн мезгилге жараша даражаларга байланыштуу историзмдерди тандоодо да автордук мыкты чеберчиликти көрсөткөн. Мисалы, *бий*, *датка*, *казый* деген сөздөр өз орду менен колдонулгон. Алар–элдик оозеки чыгармалар жана башка адабий көркөм чыгармалар аркылуу жалпы эле кыргыз окурмандарына түшүнүктүү сөздөр. Ал эми *кара чапан* деген сөз айкашынын мааниси кийим аталышын билдиргени менен, семантикалык жылышка учурап, бир нече мааниге ээ болгонун жогоруда көрдүк, бул жерде ошол маанилерди чечмелөөдөгү жазуучунун чеберчилигин атайын белгилей кеткибиз келет. Тактап айтканда, мындай чечмелөө: “...*А сарт атыгып кеткен, отурукташкан жсааты көбүнчө кара чапан кийинишкен.*” же “...*Кара чапан эле дейсиң, кара чапанды ал элге сен кийгизгенсиң, Мусулманкул. Кара чапан деп сен атыктыргансың, Мусулманкул... Тили, кейпи, кайгысы, кубанычы бир элбиз*” (Алмамбеттин кебинде) деген сыяктуу автордук баяндоо же каармандын кеби аркылуу чебердик менен берилген; чыгарманын өзөгү менен эриш-аркак болуп бириккен контексттик түшүндүрүүлөр турганда, дагы кошумча түрдөгү шилтеме артык баштык кылат, ал окурмандардын чыгарманы органикалык түрдө бирдиктүү кабыл алуусуна кедерги болот.

Романдагы сөздөрдүн чыгыш тегине, жасалыш жолдоруна назар салсак, айрым сөздөрүн (*белкап*, *чачпак*, *желдик ж.б.*) байыркы кездеги формасы же ага жакын түрү кыргыз адабий тилинин өзүндө, же диалектилеринде сакталып калгандыгын белгилей кетүүгө болот. Айрым сөздөрүн чыгыш тегине көңүл буруп көрөлү: *чачпак* (аялдардын чачына уланган кооздук) сөздүн уңгусу – *чач*; *пак* - метатеза кубулушуна кабылган, түпкү түрү – *кап* (*кеп*), демек, *чачпак* – чачтын кеби; көйнөк – Махмуд Кашкариде *көңлекленди*

“көйнөк кийди”, көңлөк “көйнөк”, көң - адам териси. Демек, бул сөздө эки морфема бар: көң “тери”, -лек (-лык деген куранды). Көйнөк “терилик”, адам терисин жаба турган буюм. Көрүнүп тургандай, бул сөздөр морфологиялык жол менен жасалса, *кеп такыя, саксакай тебетей, дүңгөкүр* ж.б. өңдүү сөз айкаштары синтаксистик жол менен жасалган. Муну менен катар түрк тилдери үчүн сөз жасоонун эң байыркы ыкмасы болгон семантикалык жол (көк, белбак, кызыл ж.б.) аркылуу жасалган сөздөр да арбын эле учурайт. Ошондой эле араб (*маасы, сарык ж.б.*), иран (*башаты, дасмал ж.б.*), орус (*көлөч, жилет ж.б.*) өздөштүрүлгөн сөздөрдү да кездештиребиз.

Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында XIX кылымдагы кыргыз элинин жана алар менен аралаш, канатташ жашаган башка элдердин турмушун реалдуу жана элестүү чагылдыруу үчүн кийим-кече аталыштарын чеберчиликте колдонгондугу атайын көңүл бурууга арзыйт. Алсак, кийим-кечектин жана алар тигилген кездемелердин аттарынан *манат, быязы, быязы чепкен, бенарес, паттайи кепич, кундуз бөрк, кымкап, макмал топу, желбегей, булгаары кепич, камзол, ботокур ж.б.* колдонгон. Мисалы: “Кызыл манат тышталган төбөсү бийик **кундуз бөрк** кийген”, “Унчукпай тоолуктардын кымбат саналган ак төөнүн жүнүнөн жасалган **быязы чепкенин** апкелдирип казыйдын ийинине салдырды”, “Нүзүп беренестин **кызыл кымкабын** кийген.”, “Макмал топучан, узун этек жука кымбат желбегей, апкыты жапыс кызыл булгаары **кепич паттайи**”. Ушулар менен бирге романда сырт кийимдин аты катары **камзол** деген сөз көп ирет колдонулат: “...Тик жака кызыл манат камзол кийип, белине чымкый көк ботокур оронгон.”, “Даяр коюп койгон ак быязы **камзолду** Бекназардын ийинине жапты” ж.б.

Элдин аза күтүү үрп-адатына байланышкан көк көйнөк, кара жоолук, кара сыяктуу этнографиялык мүнөздөгү лексемаларды да турмуштук лексикага киргизебиз. Мисалы: 1. “Куу таалайынан, кара такыя, көк көйнөк таалайынан качып, ... чымырканып качып баратты”. 2. Башына кара чүмкөп, терс каратып, чачын кардай жайып отурган кайненесинин катарына алып келишти (I том, 1990:201).

Мындагы **кара такыя, көк көйнөк** аталыштары кайгынын, **кара** лексемасы аза күтүү белгисин билдирди. Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, өткөн замандын оор турмушун чоң чеберчилик менен элестүү сүрөттөй алган Төлөгөн Касымбековдун бул романында азыркы окурмандарга таптакыр түшүнүксүз сөздөр дээрлик жок. Анткени автор өткөн турмушту сүрөттөө үчүн сөздөрдү өтө кылдаттык менен иргеп алган, *тарыхый экзотиканын* артынан кууган эмес. Кыскасы, автор турмуш-тиричиликке байланыштуу сөздөрдү чыгарманын идеялык максатына багындырып колдоно билген десек болот.

Айталы, “Сынган кылычта” пайдаланылган *биязы чепкен, ак тебетей, тепме чепкен, көң чокой, көк селде, карала кымкап* кийим аталыштары ошол

мезгилдин үнү, көрүнүшү, күзгүсү болуп саналат. Алардын сүрөттөлүшү, чү дегенде эле, образдуулукту, элестүүлүктү, көркөмдүүлүктү жаратып турат: *кымбат саналган ак төөнүн жүнүнөн жасалган быязы чепкенин, эски кийиз ак тебетей, шөлбүрөгөн тепме чепкен, ууруттары дулдуйган чоң көң чокой; көнөктөрү ак, жаңы жоолуктар менен курчалуу, көк селде чалынып, кара кымкап кийип көйкөлүп.* Бул тилдик каражаттар көркөмдүк колдонулушу менен бирге эле, жогорку даражадагы адамдардын сырткы көрүнүштүк абалынан кабар берип, мартабалуулук, сөөлөттүүлүктү туюндуруу өңдүү стилистикалык милдетти да аркалайт.

Жыйынтыктап айтканда, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романында тарыхый көрүнүштөрдү, ошол мезгилдин социалдык-маданий абалын реалдуу берүүдө кийим-кече аталыштарынын орундуу колдонулушу зор мааниге ээ болгон.

КОРУТУНДУ

1. Адам турмушундагы баалуулуктарды, улуттук-маданий өзгөчөлүктү, элдин кулк-мүнөзүн, салт-санаасын, үрп-адатын, ой жорумдарын, дүйнөгө болгон көз караштарын кийим-кечелер аркылуу баамдоого болот.

2. Изилдөөбүзгө байланыштуу жарык көргөн илимий эмгектерге кыскача анализ жасоо менен, алардагы көз караштар, ойлор, жыйынтык- натыйжалар эске алынып, изилдөө багытыбыз белгиленди.

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги кийим-кече аталыштары Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" романынын материалдарынын негизинде караштырылып жаткандыктан, сөзсүз түрдө көркөм чыгарманын тилине, алардын өзгөчөлүктөрүнө кайрылбай коюу иштин маңызын толук ачып берүүгө мүмкүн эместигин көрсөттү.

4. Кыргыз, түрк кийим-кече аталыштары фоно-морфологиялык түзүлүшү боюнча да, лексика-семантикалык жагынан да өз ара жалпылыкка жана айрмачылыкка ээ экендиги аныкталды.

5. Кыргыз, түрк тилинин лингвистикалык табияты, бир жагынан, башка түрк тилдерине окшошо, экинчи жагынан, алардан бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Бул көрүнүштөрдү анализдөөдө тектеш тилдердин калыптануу жана өнүгүү этаптарынын алгачкы мезгилдерине таандык болгон тил каражаттарын өз ара салыштыруу илимий чоң кызыгууну жаратат.

6. Кийим-кече аталыштарынын лексикалык маанилери конкреттүү болору белгилүү. Ал эми көркөм чыгармадагы кийим-кече аталыштары дагы бир башкача семантикалык жүктү көтөрүп турары--мыйзам-ченемдүү көрүнүш.

7. Кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарынын лексика-семантикалык жактан салыштырып изилдениши жалпы лексика-семантикалык категориялардын деңгээлинде иштелип чыкты.

8. Кыргыз жана түрк тилдериндеги лексика тармагындагы салыштырма-типологиялык илик жалпы лексикологиялык категория катары кийим-кече аталыштардын түзүлүшү (алардын жасалышынын ар түркүн жолдору, сөз айкаштарынын типтери ж.б) боюнча, ошондой эле семантикалык аспектиде (кийим-кече аталыштардын маанисинин көлөмү, логикалуулугу жана экспрессивдүүлүгү боюнча, лексикадагы ассиметриялык катышы: полисимметриялуулугу, синонимиялуулугу ж.б) изилденишине карата жүргүзүлүп, жыйынтыкталды.

9 Кийим-кече аталышындагы тектеш түрк тилдеринин лексикалык жакындыктары жазуучу Т.Касымбековдун "Сынган кылыч" чыгармасынын материалынын мисалында талдоого алынып, алардын көпчүлүгүнүн маанилери жакын жана окшош экендиги, бирок тыбыштык өзгөчөлүктөрү бар экендиги белгиленди.

10. "Сынган кылыч" тарыхый романында каармандардын күлк-мүнөзү, жүрүм-туруму, социалдык абалы, маданияты кийген кийимдери аркылуу образдуу ачылат. Демек, кийим-кечектердин сүрөттөлүшү - ошол мезгилдин үнү, күзгүсү, көрүнүшү.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН МАЗМУНУ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН МАКАЛАЛАР:

1. **Ток, Невзат.** Байыркы түрк тилиндеги кийим-кечекке байланыштуу сөздөрдүн лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / Невзат Ток // Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. – 2017. – № 4 (47). – С. 25-27. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32281505>

2. **Ток, Невзат.** Кыргыз тилиндеги баш кийимдер жана анын семантикасы [Текст] / Невзат Ток // Бишкек гуманитардык университетинин Жарчысы. – 2018. – № 2 (44). – С. 6-8. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35110969>

3. **Ток, Невзат.** Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» аттуу чыгармасынын тили менен кыргыз адабий тилинин катышы [Текст] / Невзат Ток // С. Нааматов ат. НМУнун Жарчысы. – 2018. – № 1. – С. 82-84. www.nsu.kg

4. **Ток, Невзат.** Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы турмуш-тиричиликке байланыштуу историзмдер [Текст] / Невзат Ток // С. Нааматов ат. НМУнун Жарчысы. – 2018. – № 1. – С. 84-87. www.nsu.kg

5. **Ток, Невзат.** Кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарына лингвоструктуралык анализ жүргүзүү [Текст] / Невзат Ток // Кыргыз тили жана адабияты. – 2019. – № 35. – С. 96-99. <http://www.iksu.kg/>

6. **Ток, Невзат.** Кыргыз жана түрк тилдериндеги жоокердик курал-жарактардын жана буюм-тайымдардын аталыштарын салыштыруу [Текст] /

Невзат Ток // Билим жана тарбия. – Эл аралык Кувейт университетинин илимий-педагогикалык журналы. – 2019. – № 1 (28). – С. 27-30. vostok04@rambler.ru

7. **Ток, Невзат.** «Сынган кылыч» романынын кыскача мүнөздөмөсү [Текст] / Невзат Ток // Билим жана тарбия. – Эл аралык Кувейт унив. илимий-педагогикалык журналы. – 2020. – № 1(30). – С. 99-102. vostok04@rambler.ru

8. **Ток, Невзат.** The comparative typological analysis of the kyrgyz and turkish languages [Текст] / Невзат Ток // MODERN SCIENCE. – Москва, 2018. – № 2. – С. 36-39. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=32727142>

9. **Ток, Невзат.** The interaction of the turkic languages between themselves [Текст] / Невзат Ток // MODERN SCIENCE. – Москва, 2018. – № 6-1. – С. 42-44. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35277496>

10. **Ток, Невзат.** The relation of monuments` vocabulary to the turkic languages [Текст] / Невзат Ток // MODERN SCIENCE. – Москва, 2018. – № 6-1. – С. 44-46. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=35277497>

11. **Ток, Невзат.** «Сынган кылыч» романындагы кийим-кечек аталыштарына лексика-семантикалык талдоо [Текст] / Невзат Ток // Языковая политика и вопросы гуманитарного образования // Сб. науч. ст. V Международной научно-практической конференции. – С. 371-376. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46160497>

12. **Ток, Невзат.** Роль принципа историзма в романе "Сломанный меч" Т. Касымбекова [Текст] / Невзат Ток // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2021. – Т. 7. – № 8. – С. 433-436. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46503258>

13. **Ток, Невзат.** Лексико-семантическая и стилистическая характеристика наименований одежды в романе "Сломанный меч" Т. Касымбекова [Текст] / Невзат Ток // Бюллетень науки и практики. – Нижневартовск, 2021. – Т.7. – № 8. – С. 448-454. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=46503261>

Ток Невзаттын “Кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарынын салыштырма типологиясы” (Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын материалдары боюнча) аттуу 10.02.06 - түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кыргыз тили, түрк тили, кийим-кече аталыштары, салыштырма типология, тектештирме-тарыхый, лингвомаданият, лексика-семантикалык, стилистикалык кызмат.

Изилдөөнүн **объектиси** - кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштары болсо, ал эми **предмети**-изилдөөнүн алкагына алынган тилдердеги кийим-кечек аталыштарынын структура-семантикалык жана стилистикалык өзгөчөлүктөрү.

Изилдөөнүн максаты - Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдарынын негизинде кыргыз жана түрк тилдериндеги кийим-кече аталыштарына лингвомаданий, лексика-семантикалык, стилистикалык өңүттө талдоо жүргүзүп, бул боюнча салыштырылып жаткан тилдердеги жалпылык жана айырмачылыктарын аныктоо.

Алынган натыйжалар жана алардын илимий жаңылыгы:

- Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы кийим-кече аталыштары салыштырма-типологиялык планда кыргыз жана түрк тилинин материалдары аркылуу биринчи жолу илимий-теориялык өңүттө иликтөөгө алынгандыгы;

- эки тилдеги кийим-кечелерди туюндурган тил каражаттары лексика-семантикалык топторго жана топчолорго бөлүштүрүлүп, алардын маанилери талдангандыгы;

- кийим-кече аталыштары боюнча эки тилдеги жалпылыктар менен бөтөнчөлүктөрдүн аныкталгандыгы;

- кийим-кече аталыштарынын стилистикалык, көркөм каражат катары изилдениши иштин **илимий жаңылыгы** болуп саналат.

Иштин колдонулуу чөйрөсү. Изилдөөнүн натыйжалары кыргыз жана түрк тилдеринин, ошондой эле башка түрк тилдеринин тарыхый лексикология, диалектология жана тарыхый морфология багытында жазылчу эмгектерге тиешелүү маалыматтарды, фактыларды бере турган көмөкчү булак боло алат. ЖОЖдордогу түркология жана филология бөлүмдөрүндө «Түркологияга киришүү» жана “Түрк тилдеринин салыштырма-тарыхый грамматикасы” боюнча теориялык жана практикалык курстарды окутууда кошумча материал катары колдонулары шексиз.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Ток Невзата “Сравнительная типология названий одежды в кыргызском и турецком языках (по материалам романа Т. Касымбекова “Сломанный меч”)”, представленной на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.06 – тюркские языки.

Ключевые слова: *кыргызский язык, турецкий язык, названия одежд, сравнительная типология, родственно-исторический, лингвокультура, лексико-семантический, стилистическая функция.*

Объект исследования – названия одежд в кыргызском и турецком языках, а **предмет** – структурно-семантические и стилистические особенности названий одежд в сопоставляемых языках.

Цель исследования – осуществление лингвокультурного, лексико-семантического, стилистического анализа названий одежды на кыргызском и турецком языках на материале романа Т. Касымбекова «Сломанный меч» и на этой основе определить общности и различия в сопоставляемых языках.

Полученные результаты и их научная новизна:

– впервые в научно-теоретическом плане осуществлено сравнительно-типологическое исследование названий одежды в романе Т. Касымбекова «Сломанный меч» на материалах кыргызского и турецкого языков;

– впервые лексические средства двух языков, обозначающих одежду, разделены на лексико-семантические группы и подгруппы, проведён анализ их значений;

– определены общности и различия в названиях одежд на двух языках;

Научной новизной работы является исследование названий одежды в качестве стилистических и художественных средств.

Сфера использования результатов работы. Результаты исследования могут стать подсобным материалом для написания трудов по исторической лексикологии, диалектологии и исторической морфологии кыргызского, турецкого и иных тюркских языков. Также они могут использоваться на факультетах тюркологии и филологии высших учебных заведений в процессе чтения таких предметов как «Введение в тюркологию» и “Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков”, а также в обучении теоретических и практических курсов в качестве дополнительного материала.

RESUME

Dissertation paper by Toka Nevzat is “**Comparative typology of clothing names in the Kyrgyz and Turkish languages (based on the novel by T. Kasymbekov “The Broken Sword”)**” submitted for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.06- Turkic languages.

Keywords: *Kyrgyz language, Turkish language, names of clothes, comparative typology, related-historical, linguistic culture, lexico-semantic, stylistic function.*

Object of study - the names of clothes in the Kyrgyz and Turkish languages, and the subject - the structural, semantic and stylistic features of the names of clothes in the compared languages.

Purpose of the study - implementation of linguocultural, lexical-semantic, stylistic analysis of the names of clothes in the Kyrgyz and Turkish languages on the material of T. Kasymbekov's novel "The Broken Sword" and on this basis to determine the commonality and differences in the compared languages.

The results obtained and their scientific novelty: for the first time in scientific and theoretical terms, a comparative typological study of the names of clothes in the novel by T. Kasymbekov "The Broken Sword" was carried out on the materials of the Kyrgyz and Turkish languages;

- for the first time the lexical means of two languages denoting clothes are divided into lexico-semantic groups and subgroups, their meanings are analyzed;
- identified commonalities and differences in the names of clothes in two languages;

The scientific novelty of the work is the study of the names of clothes as stylistic and artistic means.

Scope of use of the results of the work: The results of the study can become auxiliary material for writing works on historical lexicology, dialectology and historical morphology of the Kyrgyz, Turkish and other Turkic languages. They can also be used at the faculties of Turkic studies and philology of higher educational institutions in the process of reading such subjects as "Introduction to Turkic Studies" and "Comparative-Historical Grammar of the Turkic Languages", as well as in teaching theoretical and practical courses as additional material.

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 1, 5 б.т.
Офсет кагаз. Офсеттик басуу. Нускасы 100.

«Сарыбаев Т.Т.» Ж.И.
Бишкек ш., Раззаков көч, 49
т. 0 708 058 368
e-mail: talant550@gmail.com